

# Marxovo pojmovanje dela med preteklostjo in sedanostjo

Marx je pojmoval delo izrazito pluralistično: v zgodnjem obdobju predvsem antropološko, v poznejšem pa sociološko-ekonomsko. Toda kljub različnim vidikom in različnim poudarkom v posameznih obdobjih njegovega življenja in miselnega razvoja lahko njegov koncept dela zgotovimo v tri koncentrične kroge: »Odtujitev v bistvu dela« (Ekonomsko-filozofski rokopisi), »ekonomska osvoboditev dela« (Državlanska vojna v Franciji) in »delo kot prva življenjska potreba« (Kritika gothskega programa). Presečišče teh krogov pa je delo kot »generična bitnost« človeka.

Razkritje odtujenosti dela in s tem odtujenosti »človeka kot delavca« je vsekar eno največjih spoznanj novoveške politične misli. Toda Marx ni niti teoretsko niti metodološko presegel dihotomije med odtujenim (mezdnim) delom in kapitalom. V ekonomski in politični stvarnosti 19. stoletja je bila namreč notranja diferenciacija dela in kapitala šele v začetni fazi; precej je delo in kapital notranje homogeniziral, tudi antagonizem med njima. Poznejši razvoj proizvodnih sredstev, še zlasti v drugi polovici našega stoletja, pa je povzročil korenite spremembe v strukturi, funkciji in organizaciji dela. Preustrojl se je tudi kapital.

Iz »odtujitve v bistvu dela« je Marx konceptualno in institucionalno razvil očrt »ekonomske osvoboditve dela«. Predmet te »osvoboditve« je delo, po vsebini pa je to »ekonomska osvoboditev«. Očrt te »osvoboditve« je torej izrazito historičen. Zaznamovan je z ekonomsko in politično stvarnostjo 19. stoletja, v kateri je prevladovala ekonomija nad politiko, vpliv političnih strank in sindikalnih organizacij pa je bil še neznat. Marx je očitno čezmerno skrčil široko prostranstvo subjektivitete, ki tvori človekovo bit. Delo resda ni zgolj akcidenca njegove biti, ni pa brez presežka tudi njegova »generična bitnost«. Dandanes je to še bolj očitno kot v preteklosti. Splošne pravice in svoboščine človeka in državljana so vsaj toliko pomembne, če že ne pomembnejše, kot položaj delavca v proizvodnji. Brez teh pravic in svoboščin pa je bistveno okrnjena tudi metoda totalitete, kot je G. Lukács označil Marxovo metodo.

Iz »generične bitnosti« dela je Marx zasnoval tudi svoje videnje komunistične družbe. Komunistično družbo je označil kot družbo, ki bo uveljavila načelo »Vsak po svojih sposobnostih, vsakomur po njegovih potrebah!« V takšni družbi bo »delo samo prva življenjska potreba«. Neekonomске potrebe pa je Marx podcenil, če ne celo prezrl. In kar je še pomembnejše: človek zadovoljuje svoje potrebe ne samo v odnosu do narave, temveč tudi v razmerju do drugih ljudi. Svobode, varnosti in miru pa ne bo mogel nikoli deliti po potrebah niti po sposobnostih.

Kot družboslovec, ki se je oblikoval v horizontu evropske racionalistične misli, je Marx poseben pomen pripisoval razvoju produktivnih sil. Na ta razvoj je oprl tudi podaljševanje prostega časa. Temu je namreč prisodil odločilno vlogo pri prehodu v komunistično družbo. Tako je v Očrtih kritike politične ekonomije

\* Dr. Rudi Kocjančič, predavatelj na Višji upravni šoli v Ljubljani.

trdil, da bo v prihodnosti pravo merilo bogastva prosti in ne delovni čas.<sup>1</sup> V Kapitalu pa je ugotavljal, da je skrajšanje delovnega časa temeljni pogoj za prehod iz »kraljestva nujnosti« v »kraljestvo svobode«, prosti čas pa naj bi omogočil »razvoj človeške moči, ki je samemu sebi namen.«<sup>2</sup>

Delovni čas se je v našem stoletju, predvsem v drugi polovici tega stoletja, res bistveno skrajšal, obenem pa se je ustrezno podaljšal prosti čas. Nekateri analitiki tehnološkega in gospodarskega razvoja celo napovedujejo, naj bi človek v prihodnjem stoletju ne namenjal delu več kot 15% svojega življenja. Toda kljub skrajšanju delovnega časa in podaljšanju prostega časa človek nič bolj učinkovito ne premaguje »odtujenosti v bistvu dela«. Nekdanje izvore dehumanizacije so izrinili novi, ki so največkrat subtilnejši, niso pa nič manj brezdušni. Tako je v preteklosti prevladovalo težko fizično delo, delavci so delali tudi v težjih delovnih razmerah, dandanes pa so čedalje bolj duševno obremenjeni. Zato se množi število depresij in frustracij, naraščajo absentizem, fluktuacija, izguba motivacije in delovne morale, naravnost grozljive pa so številke o zgodnji invalidnosti, poklicnih boleznih, nesrečah pri delu in ljudeh, ki odhajajo v predčasni pokoj.<sup>3</sup> Tudi zaradi delitve dela postaja delo čedalje bolj monotono, atomizirano in dehumanizirano. Delavci sprejemajo delo predvsem kot nujo. To je razvidno tudi iz empiričnih raziskav.<sup>4</sup> Zato lahko samo pritrdimo A. Schaffu, da tudi socializem ne bo premagal »odtujenega dela«.<sup>5</sup>

Tudi pričakovanje, da bo prosti čas omogočil »razvoj človeške moči, ki je samemu sebi namen«, se ne uresničuje. Prosti čas je še naprej v funkciji »kraljestva nujnosti«. Delavci namreč porabijo del prostega časa za fizične in psihične priprave za delo, njihovo porabo dobrin v prostem času pa čedalje bolj narekuje proizvodnja. Intenzivno se spreminjata tudi struktura in prednost družbenih potreb. Prav tako je prosti čas izvor novih čeri in pasti: slepega porabništva, dezintegracije človekove osebnosti, novih bolezni, predvsem duševnih, in subtilnejših, hkrati pa brezobzirnejših oblik ideologije, manipulacije in kriminala. Dandanes ni potreba po socializaciji prostega časa nič manj nujna kot potreba po socializaciji proizvodnje. Seveda pa ima prosti čas ambivalentno naravo. Prosti čas pomeni tudi relativno razbremenitev in sprostitev delavcev; prav tako omogoča sprostitev individualnih dejavnosti ljudi; pomen prostega časa se kaže tudi v obsežni kodifikaciji prostega časa; po mnenju izvedencev OECD pa je prosti čas eden od kazalcev družbene blaginje; potemtakem ni presenetljivo, da nemška SPD uvršča vprašanje socializacije prostega časa med etična vprašanja.<sup>6</sup>

Tako delo kot prosti čas ponujata torej protislovne možnosti: sta možna izvora emancipacije, hkrati pa tudi odtujenosti človeka. Protislovnost dela in prostega časa izhaja že iz ontološkega dejstva, da je človek zoon politikon (Aristotel). Kot zoon politikon zadovoljuje svoje potrebe in interese v razmerju in v odnosih do drugih ljudi. Do drugih ljudi pa človek ni samo v konjunktivnih (kooperacija, akomodacija, asimilacija), ampak tudi v disjunktivnih odnosih (konflikti, nasprotovanje, tekmovanje). V te odnose vstopajo ljudje z različnimi dispozicijami in

<sup>1</sup> K. Marx, Osnovi kritike politične ekonomije, K. Marx, F. Engels, Dela, tom 20, Beograd 1979, str. 74–75.

<sup>2</sup> K. Marx, Kapital tretji zvezek, CZ, Ljubljana 1973, str. 914.

<sup>3</sup> H. Požarnik, Alternative, poti in stranpoti napredka, KRT, št. 18/1984, str. 76–89.

<sup>4</sup> Glej predvsem: V. Arzenšek, Struktura i pokret, Univerzitet u Beogradu, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1984, str. 15–18.

<sup>5</sup> A. Šaf, Marksizam i ljudska jedinka, Beograd, Nolit, 1967, str. 168–169. A. Schaff sicer izčrpneje obravnava Marxovo teorijo alienacije v svoji znani monografiji *Entfremdung als Phänomen*, Europaverlag, Wien 1977.

<sup>6</sup> E. Epper, ed., Grundwerte – für eine neues Godesberger Programm, Texte der Grundwerte Kommission der SPD, (Reinbek: Rowoltt aktuell, 1984), str. 111.

različnimi pozicijami v sistemu delitve dela. Zoon politikon je trajno odprt za konflikte, nasprotja in tekmovalja, v katerih skuša svoje nasprotnike in tekmece preseči. Človek pa je zoon politikon tako pri delu kot v prostem času. Odtujitev v prostem času torej ni niti izvedena niti sekundarna; izvori te odtujitve so prav tako originarni in avtonomni kot izvori odtujitve v delu (proizvodnji). Zato odtujitev v prostem času ni razložljiva z Marxovo shemo o razmerju med ekonomsko bazo in vrhno stavbo.

Delo in prosti čas tudi nista povsem ločena pola v človekovem življenju in uveljavljanju. Z intelektualizacijo in profesionalizacijo dela se razlike med delom in prostim časom še bolj zmanjšujejo. Profesionalno delo ne ločuje več delovnega od prostega časa; delovni čas prepreda celotno življenje, pristočasovne aktivnosti pa se vse bolj uveljavljajo v delovnem času.<sup>7</sup> Tudi širjenje neformalnega dela vpliva na zmanjševanje razlik med klasičnim (formalnim) in prostim časom. Človek torej ni samo homo faber, ampak kompleksno in strukturirano družbeno bitje. Zato je lahko samo človek v celotnosti svojih potreb in interesov subjekt upravljanja splošnih zadev (DPS), delavec pa je lahko samo subjekt upravljanja v proizvodnji.

Področje dela doživlja tudi številne strukturne spremembe. I. Svetlik uvršča med te spremembe predvsem naslednje: uvajanje novih tehnologij, naraščanje brezposelnosti, substitucijo dela s kapitalom in znanjem, ločevanje proizvodnje od zaposlovanja, skrajšanje delovnega časa, širjenje neregularnih oblik zaposlovanja in neformalnega dela, fluidizacijo poklicne kariere in segmentacije trga delovne sile.<sup>8</sup> T. Hribar pa presoja pomen in naravo dela v sodobnih družbah predvsem z vidika obče sistemske teorije. Po tej teoriji sta sistem in okolje enakovredna; delo torej nima v razmerju do narave nikakršne prednosti. Celotne ne, ki izhaja iz Marxove definicije dela, po kateri je delo moč, narava pa (le) snov.<sup>9</sup>

Že več let je v strokovni javnosti v obtoku tudi teza C. Offeja o razsredičenju dela. Po tej tezi delavci zaradi diferenciacije delovnih procesov in segmentacije delovnega trga izgubljajo svojo identiteto; vzporedno s tem mezdno delo spreminja svojo klasično naravo, se dehomogenizira in sili delavce v diferencirane oblike sindikalnega odpora; prav tako narašča zaposlovanje mimo primarnega trga dela (neformalno delo, delo v vojski in v zaporih, črno delo itn.); naraščajoče storitveno delo pa ni neposredno odvisno od racionalnosti zaslužkovne družbe; čedalje večja je tudi mobilnost delovne sile in vse več delavcev se zaposluje izven svojega poklica, hkrati pa se podaljšuje prosti čas in zmanjšuje delež življenjske delovne dobe; obenem dodatni zaslužek izgublja motivacijski učinek; tovarne pa niso več žarišča socialnih konfliktov. Vzporedno s temi spremembami se zmanjšuje tudi vpliv dela v globalni družbi. C. Offe ugotavlja, da »obstaja nek širok družboslovni konsenz (pa tudi zmedenost) glede dejstva, da v mnogih zahodnih družbah prevladujejo socialne in politične teme (kot mir in razorožitev, varstvo naravnih osnov življenja, definicija in institucionalizacija spolnih vlog, človečanskih in državljan-skih pravic), ki imajo skupno vsaj negativno značilnost, da jih ni mogoče – ali vsaj samo po vedno bolj preverjenih miselnih ovinkih – interpretirati kot derivatov konfliktov, ki imajo izhodišče v produkcijski sferi in katerih predmet je kontrola danih produkcijskih procesov in delitve njenih rezultatov.«<sup>10</sup> Po mnenju T. Hribarja pa razsredičenje dela ni več teoretsko vprašanje, ampak empirično dejstvo.

<sup>7</sup> Veljko Rus, V. Arzenšek, Rad kao sudbina i kao sloboda, SNL, Zagreb, 1984, str. 71.

<sup>8</sup> I. Svetlik, Ustavna kodifikacija dela, Teorija in praksa, 1987, št. 10–11, str. 1621–1623.

<sup>9</sup> T. Hribar, Teorija in praksa, 1978, št. 10–11, str. 1354–1355.

<sup>10</sup> C. Offe, Delo kot ključna sociološka kategorija?, Teorija in praksa, št. 12, str. 1550–1561.

Zato se na teoretski ravni zastavlja vprašanje reinterpretacije pojma dela kot takega.

Toda strukturne spremembe v sferi dela same po sebi ne spreminjajo osrednjega mesta dela v družbi. V tem pomenu je prepričljivo mnenje Veljka Rusa, da so tudi sodobne družbe delocentrične.<sup>11</sup> Drugače pa se kaže mesto dela v optiki globalnih strukturnih sprememb. Že narava in z njo človek sta toliko ogrožena, da ne moremo mimo ugotovitve sistemske teorije, da delo nima v razmerju do narave nikakršne prednosti. Homo sapiens je celo v strahu za svoje preživetje; tudi varnost in mir ljudi sta negotova; nič manj niso okrnjene tudi njihove pravice in svoboščine. Vsa ta eksistencialna vprašanja sodobnih ljudi pa niso razložljiva po načelu enega središča. Sodobne družbe so izrazito policentrične. In delo je samo eno od njihovih središč. Delo torej ni razsrediščeno kot »večni naravni pogoj za človeško življenje«, temveč kot edini pogoj za človeško življenje. Mimo tega dejstva pa ne moremo tudi pri oblikovanju in delovanju organov upravljanja v sodobnih družbah.

Številne dileme izzivajo tudi vprašanja o strukturi, subjektiviteti in funkciji delavskega razreda v sodobnih družbah. Med prvimi, ki so v kontekstu marksistične misli identificirali in problematizirali te dileme, je bil A. Gorz. Že v začetku šestdesetih let je analiziral globinsko strukturo neokapitalističnih družb in skušal formulirati novo strategijo delavskega razreda. Spoznal je, da »beda ne more biti temelj boja za socializem«, opustil dogmo, da bo »revolucionarni skok nekega dne neizbežen«, in se zavzel za »strategijo postopnega osvajanja oblasti«. Zatrnil je tudi, da ne obstaja kriza delavskega razreda, marveč kriza teorije o delavskem razredu. V knjigi z značilnim naslovom Zbogom proletariat pa je ugotovil, da je delavski razred izčrpal svojo zgodovinsko moč in izgubil vlogo avtonomnega socialnega subjekta.<sup>12</sup> Tudi po mnenju A. Touraina je delavski razred v postindustrijskih družbah izgubil osrednjo družbeno vlogo, razredni boj pa je zgodovinsko presežen.<sup>13</sup> Drugače presoja položaj in naravo delavskega razreda v sodobnih kapitalističnih družbah H. Braverman. Po njegovem mnenju splošna degradacija dela v teh družbah homogenizira delavski razred in ga s tem krepi kot subjekt družbenih sprememb.<sup>14</sup>

Dandanes so med najvnetejšimi zagovorniki teorije o izginjanju osrednje vloge delavskega razreda postmarksisti. E. Laclau in Ch. Mouffe trdita, da je »kriza zajela celotno koncepcijo socializma, ki se opira na osrednjo ontološko vlogo delavskega razreda, na vlogo Revolucije z veliko začetnico kot temeljnega momenta pri prehodu iz enega tipa družbe v drugi ...«. <sup>15</sup> Postmarksisti ne priznavajo več »epistemološke« in »ontološke« centralnosti delavskega razreda ne v družbeni teoriji ne v družbenem delovanju. Hkrati razkrivajo intenzivno razgrajevanje notranje strukture delavskega razreda. Na izginjanju osrednje vloge tega razreda in na njegovi notranji diferenciaciji pa gradijo teorijo novih družbenih gibanj.

Sodobna marksistična teorija ponuja številne ugovore zoper tezo o izginjanju osrednje vloge delavskega razreda. Razlika med tema ugovoroma je izredno velika: sega od klasičnih interpretacij delavskega razreda do razločevanja med njim in proletariatom kot »ničnostjo svetovnega reda«. In vendar so te interpretacije v nečem prekratke: vse zanemarjajo odprtost družbenih razredov. Delavec ni

<sup>11</sup> Veljko Rus, Oblast politokracije nad delavstvom, Mladina, št. 25, 24. junija 1988, str. 29.

<sup>12</sup> A. Gorz, Delavska strategija in neokapitalizem, Komunist, Ljubljana 1970, str. 7, 8 in 13.

<sup>13</sup> A. Touraine, L'après socialisme, Grasset, Paris 1980, str. 41–48.

<sup>14</sup> H. Braverman, Rad i kapitalistički kapital, Globus/Zagreb, str. 30 in 311–350.

<sup>15</sup> E. Laclau, Ch. Mouffe, Hegemonija in socialistična strategija, Partizanska knjiga, Ljubljana 1987, str. 7 in 51.

samo delavec, temveč je tudi možen lastnik in oblastnik. In lastnik ni zgolj lastnik, oblastnik pa ne le oblastnik, ampak sta oba tudi potencialna delavca. Vsi skupaj pa so potencialne žrtve najrazličnejšega političnega in drugega nasilja. Potemtakem so vsi v prvi vrsti – državljani. In v tej točki je marksistična teorija razredov prekratka. Državljan je po tej teoriji požrl delavec. Po tej teoriji so bili tudi iz naše ustave pregnani državljani. Še manj razumljiva je redukcija človeka na delavca. V Državljanski vojni v Franciji je Marx o človeku kot delavcu zapisal naslednje: »Ko se delo nekoč osvobodi, bo postal sleherni človek delavec...«. <sup>16</sup>

Iz marksističnega pojmovanja dela je idejno in konceptualno izveden tudi naš sistem upravljanja. Upravljanje kot funkcija dela sicer ustreza večini samoupravnih organizacij in skupnosti, predvsem pa organizacijam združenega dela. Oporečno pa je uvajanje načela dela v skupščine družbenopolitičnih skupnosti, ki so splošne oblike odločanja v naši družbi. Zbori združenega dela so izraz mehaničnega trganja subjektivitete državljanov. Še nevarnejše so pobude, da bi uvedli tudi v zvezni skupščini zbor združenega dela. V ozadju teh pobud je težnja, da bi pri odločanju o ključnih vprašanih uveljavili načelo majorizacije in s tem okrnili sedanji ustavni položaj federacije. V večnacionalni državi, kot je Jugoslavija, upravljanje po načelu dela slabi posebno nacionalno naravo gospodarstva. Vse to terja, da rekonceptualiziramo in redefiniramo ustavno vlogo dela in delavskega razreda. Mimo tega bi v sedanjih ustavnih razpravah ne smeli.

Doslej smo osredotočili našo pozornost na strukturne spremembe v sferi dela in na vpliv teh sprememb na strukturo globalnih družb. Toda prestrukturiral se je tudi kapital. Že Marx je v Kapitalu identificiral proces ločevanja kapitala-funkcije od kapitala-lastnine. <sup>17</sup> Proces je bil ambivalenten: izšel je iz delitve dela, obenem pa je izzval nadaljnjo delitev dela. Posledica delitve dela je profesionalizacija dela, posledica te pa monopolizacija delovnih sposobnosti. Monopolizacija strokovnih sposobnosti je omogočila monopolizacijo ekonomske in politične moči ter koncentracijo te moči v rokah tehnokracije. Moč tehnokracije je lahko formalna (legalna), lahko pa je neformalna (ilegalna). Obe sta trajni možni izvor alienacije. Še posebej je nevarna neformalna moč tehnokracije, ki vzdržuje dualizem med formalnim in dejanskim odločanjem ter omogoča ilegalizacijo odgovornosti. Neformalna moč je tudi ena od značilnosti klik. Potemtakem kapital-funkcija nič manj ne ogroža emancipacije človeka kot kapital-lastnina.

Prve tektonske premike v strukturi sodobnih globalnih družb, posredno pa tudi v njenih delih, je vsekakor izzval nastanek birokracije intervencionistične države (»pozitivna država«) in birokracije političnih strank. Geneza sodobne birokracije je sicer dolga: njeni začetki segajo v obdobje absolutnih monarhij, v novoveškem pomenu se je najprej konstituirala kot birokracija liberalne države (»negativna država«), sodobne družbe pa je zajela splošna birokratizacija. O birokraciji obstajajo številne teorije. Ena od najstarejših in najpomembnejših je Marxova. A. Bibič ugotavlja, da je njegova kritika birokracije »metodološko in teoretično pomembna za sleherno politično strukturo, v kateri obstaja monopol ali elementi politične alienacije...«. <sup>18</sup> Po Marxu birokracija »imanentno vsebuje težnjo po iracionalnem dojemanju sveta in njegovi iracionalni manipulaciji«. Lenin je bil kritičen predvsem do državne birokracije, zaznal pa je tudi začetke birokratizma izven

<sup>16</sup> K. Marx, Državljanska vojna v Franciji, K. Marx, F. Engels, Izbrana dela, I. zvezek, CZ, Ljubljana 1951, str. 687.

<sup>17</sup> K. Marx, Kapital, tretji zvezek, CZ, Ljubljana 1973, str. 494–495.

<sup>18</sup> A. Bibič, Zasebnost in skupnost, »Civilna družba« in država pri Heglu in Marxu, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972, str. 194.



državnega aparata (partije, sindikata itn.).<sup>19</sup> Vendar birokracije ni pojmoval niti formuliral kot vladajoči sloj niti kot družbeni razred. Birokratizem je v prvi vrsti obravnaval kot značajske lastnosti ljudi in kot način njihovega dela. Presoja vprašanja, koliko je bil sam Leninov koncept izvor birokracije in birokratizma, presega vprašanje te razprave. R. Luxemburg je v birokraciji identificirala »gospodstvo klike«.<sup>20</sup> A. Gramsci je v birokraciji odkril »vodilno osebje, ki izvaja prisiljevalno oblast in ki se na določeni stopnji sprevrže v kasto«.<sup>21</sup> Pomembno prispeva k marksistični teoriji birokracije Kardeljevo pojmovanje birokracije. Kardelj je sicer dosleden Marxovi teoriji birokracije, po kateri je birokracija predvsem monopol nad oblastjo in izvor odtujenosti. Je pa Marxovo teorijo razvil; birokracijo pojmuje širše; ne samo kot monopol nad politično, ampak tudi nad ekonomsko oblastjo. Po njegovem mnenju sega oblast, politična in ekonomska, tudi izven države, predvsem v »lastno birokracijo« delavskega razreda.<sup>22</sup> Vzrokov za nastanek in obstoj »lastne birokracije« pa ni raziskoval.

Med drugimi teorijami o birokraciji izstopa teorija M. Webra. Po njegovi teoriji je centralno načelo sodobnih družb racionalizacija, centralna struktura pa birokratska organizacija.<sup>23</sup> V meščanskem družboslovju obstaja več variacij te teorije, v zadnjih desetletjih pa se množijo zoper to teorijo številni pomisleki in ugovori (G. Friedman, A. Touraine, B. Merton itn.). Izčrpnjši prikaz teh teorij in interpretacij presega predmet te obravnave. Tokrat se omejujemo predvsem na posledice nastanka in obstoja birokracije.

Nastanek sodobne birokracije je povzročil pravi preobrat v razmerju med »ekonomsko strukturo družbe« in »vrhno stavbo«. Načeloma ni več niti »ekonomska struktura družbe« niti »vrhna stavba« a priori primarna. Dandanes so med njima možne različne povezave. Tako je stalinistična država, v kateri je bila institucionalizirana politična volja partitokracije, absorbirala ne samo ekonomijo, temveč celotno javno življenje, pa tudi zasebno. Z. Mlinar ugotavlja, da je tudi pri nas v povojnem času prevladovala pravnopolitična sfera.<sup>24</sup> Po mnenju Z. Posavca je »čista fikcija možnost avtonomnega obstoja sveta dela, in to fikcija devetnajstega stoletja ...«.<sup>25</sup> Teza »Delo je moč, nadrejena vsemu« je ob izteku našega stoletja bližja iluziji kot stvarnosti.<sup>26</sup> Spremenjeni položaj dela (proizvodnje) se kaže tudi v razmerju med družbo in državo. J. Habermas sodi, da dandanes razmerje med družbo in državo ne obstaja več kot razmerje med bazo in nadstavbo.<sup>27</sup> Da je Marxova interpretacija razmerja med »ekonomsko strukturo družbe« in »vrhno stavbo« presežena, je razvidno tudi iz številnih variacij, s katerimi skušajo posamezni družboslovci reinterpretirati to razmerje.<sup>28</sup> Izkušnje družb, ki so se napotile v socializem, pa pričajo, da je treba še posebej redefinirati mesto kulture v družbi. Teza, da je kultura »nadgradnja družbe«, ki jo zagovarja tudi H. Marcuse, je že

<sup>19</sup> Glej predvsem: V. I. Lenin, Bolje manj – toda bolje in O živilskem davku, v: V. I. Lenin, Izbrana dela, IV. zvezek, CZ, Ljubljana 1950, str. 698 in 516.

<sup>20</sup> R. Luxemburg, K ruski revoluciji, v: R. Luxemburg, Izbrani spisi, CZ, Ljubljana 1977, str. 773.

<sup>21</sup> A. Gramsci, Hegemonija (civilna družba) in delitev oblasti, v: A. Gramsci Civilna družba in država, Komunist 1987, str. 127.

<sup>22</sup> E. Kardelj, Smeri razvoja ..., ČZP Komunist, Ljubljana 1987, str. 112.

<sup>23</sup> Veljko Rus, V. Arzenšek, prav tam, str. 153. Več: M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, 1965, I.

<sup>24</sup> Z. Mlinar, Protislovja družbenega razvoja, DE, Ljubljana 1986, str. 81, 104 in 341.

<sup>25</sup> Z. Posavec, Teškoče oko utemeljenja političnih znanosti, Naše teme, Zagreb, str. 51.

<sup>26</sup> V. Sutlić, Praksa rada kao znanstvena povijest, Kulturni radnik, Zagreb 1974, str. 51.

<sup>27</sup> J. Habermas, Technik und Wissenschaft als »ideologie«, Frankfurt/M 1968, str. 75.

<sup>28</sup> M. Kerševan, Razredna analiza in marksistična družbena analiza, DE, Ljubljana 1980, str. 65–78.

v osnovi sporna.<sup>29</sup> Kultura je namreč konstitutivna in integrativna sestavina same človekove biti. Je pogoj in os dela, ne samo njegov derivat. Za umestitev kulture v družbo ima naravnost paradigmatično vrednost znana Cankarjeva misel, da je vprašanje socializma predvsem kulturno vprašanje.

Po problematizaciji položaja in narave dela v sodobnih družbah ter oznaki posledic tehnokracije in birokracije v teh družbah prehajamo k pomembnejšim sklepnim ugotovitvam. Marx je abstraktno duhovno delo prizemljal, Heglov absolut Dela Pojma pa je zamenjal s konkretumom dejave. In ob sestopu iz sveta abstrakcije v svet konkretne stvarnosti je delo razkrilo svojo temno, za Hegla nevidno stran, svojo odtujenost. Konkretna stvarnost je bila stvarnost 19. stoletja. V tej stvarnosti sta prevladovala dihotomiji dela in kapitala ter antagonizem med njimi. Edini primarni izvor odtujenosti je bila proizvodnja (delo); »izkrivljena zavest« (»falsches Bewusstsein«) je bila zgolj sekundarna oblika odtujenosti. V duhovnem horizontu te stvarnosti je Marx zasnoval »pravno in politično vrhno stavbo« kot funkcijo dela. Toda ustroj in narava sodobnih družb sta bistveno drugačna; sodobne družbe so celovitejše, razvitejše in protislovnejše. Oblike alienacije so subtilnejše in fluidnejše, čedalje bolj so tudi ilegalizirane. Tehnokracija in birokracija sta povsem originalna in avtonomna izvora odtujitve. Hkrati ima prosti čas izrazito ambivalentno naravo: je možni izvor emancipacije človeka, obenem pa tudi možni izvor novih oblik njegove odtujitve. Ekonomska, politična in socialna konfiguracija sodobnih družb je torej bistveno drugačna kot v času Marxovega življenja in dela. Sestop Marxovega koncepta dela v konkretno stvarnost sodobnih družb je sicer do neke mere razložljiv z njegovim metodološkim in teoretičnim instrumentarijem, njegova dispozicija »ekonomske osvoboditve dela« pa je v bistvu presežena. Zaradi strukturnih sprememb v sferi dela in v globalnih družbah je treba pomen in naravo dela sociološko reinterpretirati in ustavnopravno redefinirati. Če ob tej priložnosti pa lahko zatrdimo, da je načelo dela kot univerzalno načelo za oblikovanje in delovanje predstavniških organov (delegatskih organov) izčrpano.

Delo ima seveda tudi druge razsežnosti. V zadnjih desetletjih stopa v ospredje predvsem antropološki pomen dela. Toda antropološki diskurz o smislu in naravi dela presega predmet te razprave.

---

<sup>29</sup> H. Marcuse, *Kultur und Gesellschaft*, II, Frankfurt/M 1965, v: *Bemerkungen zur Neubestimmung der Kultur*, str. 147.